Cronica limbii

Ștefan Giosu.

DIMITRIE CANTEMIR. STUDIU LINGVISTIC

În Editura științifică a apărut nu de mult cartea **Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic** de Ștefan Giosu, cu prilejul comemorării a 300 de ani de la nașterea și a 250 ani de la moartea marelui învățat. În această lucrare, care a fost prezentată mai întîi ca teză pentru obținerea titlului de doctor în filologie la Universitatea din Iași, autorul și-a propus să studieze particularitățile lingvistice ale operelor scrise de către D. Cantemir în limba română (e vorba de **Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul, Istoria ieroglifică** și **Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor).** După o **Introducere,** în care face o succintă dar densă prezentare a personalității și operelor lui D. Cantemir și fixează locul acestuia în cultura română și universală, Ștefan Giosu consacră un capitol preocupărilor lingvistice ale învățatului moldovean, apoi relevă particularitățile fonetice, morfologice, lexicale și de stil întîlnite în cele trei scrieri citate. Lingvistul ieșean afirmă că cercetarea sintaxei lui D. Cantemir l-a preocupat în mai mică măsură, deoarece aceasta a format obiectul mai multor studii, dintre care, subliniem noi, cele mai recente și totodată cele mai temeinice sînt contribuțiile lui Dragoș Moldovanu, consemnate în bibliografia de la sfîrșitul cărții.

Prezentînd concepția lingvistică a lui D. Cantemir, Ștefan Giosu distinge, în afară de unele idei care se înscriu pe linia preocupărilor cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin de a pune în evidență originea latină a limbii și poporului român, numeroase elemente noi, lucru explicabil dacă avem în vedere faptul că eruditul moldovean, fiind un poliglot, dispunea de o vastă informație. Astfel, D. Cantemir vorbește pentru prima dată la noi despre originea limbilor și despre funcția socială a limbajului. De asemenea, discută despre natura cuvîntului și constată strînsa legătură care există între complexul sonor și sensul acestuia. D. Cantemir explică uneori neologismele pe care le folosește (d. e. **astronomii** sînt „a stelelor cunoscători", **tomurile** sînt „cărți mari") și stabilește etimologia unor cuvinte românești, fiind primul care observă că rom. **Zînă** provine din lat. **Diana** și că **sînziene** „este numele sfîntului Ioan" (într-adevăr, **sînziene** derivă, după I. A. Candrea, din lat. **sanctus dies Johannis).** Pentru unele cuvinte, D. Cantemir propune o dublă etimologie : de pildă, despre **atheist** „ateu" ni se spune că are etimologie „latinească sau elinească". Apare, astfel, pentru prima dată la noi — arată Ștefan Giosu — principiul etimologiei multiple, la care recurg adesea lingviștii noștri atunci cînd discută originea unor neologisme din vocabularul limbii române moderne. În **Descrierea Moldovei,** D. Cantemir consemnează un remarcabil fenomen dialectal : palatalizarea labialelor în subdialectul moldovean. În sfîrșit, pornind de la constatarea că limba română literară din timpul său era o limbă „brudie" (adjectivul **brudiu** înseamnă „tînăr, fraged, care n-a ajuns încă la maturitate"), D. Cantemir își propune s-o reformeze, adică s-o îmbogățească cu cuvinte noi și să-i modeleze fraza ; în acest scop, introduce în scrierile sale numeroase neologisme, creează cuvinte noi, dar pune la contribuție și posibilitățile limbii populare. În secțiunea consacrată lexicului și particularităților de stil, Ștefan Giosu va arăta detaliat felul în care a înțeles D. Cantemir să realizeze reforma limbii.

Particularitățile fonetice și morfologice ale operei lui D. Cantemir sînt studiate comparativ cu alte texte din epocă sau anterioare acesteia ; folosirea fotocopiilor manuscriselor **Istoriei ieroglifice** și **Hronicului vechimei a romano-moldo-vlahilor** a făcut posibilă evitarea unor erori strecurate în edițiile acestor texte. Deoarece profesorul Ștefan Giosu este un excelent dialectolog, familiarizat cu atlasele lingvistice românești, în cercetarea fonetismelor și formelor intervine de multe ori punctul geografic, fapt care sporește temeinicia concluziilor. Examinarea minuțioasă a particularităților fonetice și morfologice ale scrierilor lui D. Cantemir a permis autorului cărții de față să ajungă la concluzia că eruditul principe, „a pus la baza scrisului său graiul moldovenesc, din care a eliminat însă unele particularități, recurgînd la altele, din celelalte graiuri și, înainte de toate, din cel muntenesc" (p. 305) ; sinteza lingvistică pe care o realizează D. Cantemir atestă o cunoaștere aprofundată a limbii române.

Secțiunea destinată de Ștefan Giosu prezentării particularităților lexicale și de stil întîlnite în opera lui D. Cantemir se caracterizează printr-o mare densitate. Vocabularul principelui moldovean, mult mai bogat în comparație cu cel al cronicarilor, cuprinde numeroase elemente populare și savante, unele din ele atestate aici pentru prima dată. După ce relevă principalele aspecte ale elementelor savante, Ștefan Giosu consacră o atentă cercetare elementului popular din opera lui D. Cantemir, care, prin anumite procedee și construcții anticipă pe Creangă și Eminescu. Lexicul lui D. Cantemir s-a constituit — remarcă lingvistul ieșean — pe baza valorificării tezaurului lexical oferit de scrierile anterioare, pe care marele învățat l-a îmbogățit cu creații noi și cu împrumuturi făcute în special din greacă și din latină : „Mulți din termenii împrumutați de el îi vom reîntîlni la sfîrșitul secolului al XIX-lea, pătrunzînd în limba noastră pe alte căi și prin contribuția a numeroși cărturari. D. Cantemir a vrut să dea singur și dintr-o dată limbii române ceea ce îi va da mai tîrziu o întreagă epocă. Prin această acțiune îndrăzneață D. Cantemir și-a depășit veacul, el aparținînd, într-un anumit sens, și vremurilor viitoare, chiar dacă masivul lexic neologic din opera sa, datorită soartei acesteia, nu a îmbogățit efectiv limba română" (p. 307).

Cartea lui Ștefan Giosu, foarte îngrijit redactată și apărută în condiții grafice excelente, reprezintă un aport prețios la cunoașterea limbii lui Dimitrie Cantemir și totodată a limbii române literare de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea.

CONSTANTIN COJOCARU

DIMITRIE CANTEMIR energie românească

Fiul unui domnitor prea fidel politicii otomane, supus marii boierimi, înjosit de aceasta în divane pentru neștiința sa de carte, Dimitrie Cantemir își va însuși ambiția de a fi mai presus de toți și ca rang social și ca învățătură. Și, în adevăr, va ajunge cel mai învățat om al timpului său între români, iar în cursul scurtei sale vieți, de numai 50 de ani, va fi domnitor al Moldovei de două ori. În cea de a doua domnie, cînd a stat mai mult, a dat dovadă de o concepție politică superioară și de un înalt patriotism, încît numai cu Ștefan cel Mare, dintre înaintași, se poate compara.

În toamna anului 1710, Dimitrie Cantemir ajunge domn al Moldovei pentru a doua oară. Experiența politică de pînă la această dată, îl orientează către Rusia. Atitudinea țarului de atunci — Petru cel Mare — se caracteriza printr-o largă deschidere către cultura europeană, acesta arătînd totodată interes pentru țările române și balcanice, pe care le voia eliberate de sub suzeranitatea turcească. Intențiile de viitor ale Rusiei, Cantemir le cunoaște din convorbirile purtate cu ambasadorul acestei țări la Constantinopol, Petru Tolstoi.

Momentul venirii lui Cantemir la tronul Moldovei coincide cu o atmosferă de tensiune în ambele imperii. Atît în Turcia, cît și în Rusia se întreținea o atmosferă de război. Conducerile celor două imperii erau conștiente că țările române vor fi teatrul de luptă în viitorul lor conflict. De aceea, voiau să aibă în ele domnitori favorabili politicii lor.

Dimitrie Cantemir este trimis domn în Moldova spre a direcționa spiritele în sensul intereselor turcești. Avusese atîtea legături cu înalta societate turcească, încît nimeni nu se mai îndoia de loialitatea lui. Nu se cunoșteau legăturile lui de la Constantinopol nici cu ambasadorul lui Petru cel Mare, nici cu patriarhul Dosoftei care apelase la țarul Rusiei să pornească război contra turcilor în numele ortodoxiei, în vederea dezrobirii țărilor române, a țărilor slave sud-dunărene și a Constantinopolului. La curtea lui Petru cel Mare era în mare cinste Sava Vladislavovici din Raguza care făcea legătura între ruși și popoarele slave din Balcani. Propaganda rusească cîștigase spiritele în țările române. În Țara Românească, Constantin Brîncoveanu trimisese emisari în Rusia, arătîndu-se dispus spre o sprijinire a politicii rusești în intențiile ei. În Moldova, atmosfera era și mai favorabilă. Boierimea acestei țări, temătoare că Dimitrie Cantemir e omul turcilor, trimisese o delegație, în secret, în Rusia, pentru a-și arăta loialitatea într-un viitor război ruso-turc, față de imperiul rus.

După ce se instală domnitor, Dimitrie Cantemir stabili și el legături cu Petru cel Mare în același sens. Tot acum, se întîmplă un fapt, care-l determină să-și pună în aplicare, în mod hotărît, planul de alianță cu Rusia. Cînd plecase din Constantinopol, i se spusese că țara și domnitorul vor fi scutiți de obișnuitele dări ale începutului de domnie. Dar, abia ajuns în Moldova, i se cere să trimită peșcheșul, să pregătească o mare cantitate de provizii necesare hrănirii armatelor turcești în războiul care se anunța, să grăbească terminarea podului peste Dunăre, să se îngrijească de cartiruirea în bune condiții a ostașilor suedezi din armata lui Carol al XII-lea, trecută sub protectorat turcesc, iar în primăvară să pregătească o armată bine echipată pentru război. Din motive obiective, Cantemir nu putea să îndeplinească nici una din cerințele turcilor. În timpul verii, recolta din toată Moldova fusese compromisă cu desăvîrșire de invazia lăcustelor, încît populația era într-o lipsă totală de alimente. Pentru ameliorarea situației dezastruoase a locuitorilor, Dimitrie Cantemir încă de la instalarea ca domn scăzu dările mazililor la jumătate, unora și mai mult, și scuti de impozite pe alte categorii de țărani.

În aprilie 1711, Dimitrie Cantemir stabili legătura cu Petru cel Mare prin Ștefan Luca, vistiernicul său, pe care-l trimise cu un proiect de alianță a Moldovei cu Rusia, în cazul războiului cu turcii. Reprezentantul lui Cantemir se întoarse în țară cu o serie de asigurări pentru țară și domnitor în cazul că Moldova va sprijini pe ruși. Pe țar îl interesa în rîndul întîi oferta de credință și de colaborare promisă de Cantemir. Petru cel Mare garanta hotarele Moldovei din acel timp și asigura domnia ereditară a familiei lui D. Cantemir. Îl mai asigura pe domnitor că în cazul nereușitei războiului, domnul și familia sa se vor bucura de ospitalitatea imperiului rus, unde li se va asigura un trai onorabil.

La chemarea lui Cantemir a populației moldovene sub arme, Neculce, hatmanul din acea vreme, ne spune în Letopisețul său că moldovenii au venit în număr mare sub steagul domnitorului. Bătălia între armatele ruso-române și cea turcească s-a dat între 8 și 12 iulie 1711 la Stănilești, pe Prut, în părțile Fălciului. Dacă încă două zile armata ruso-română ar mai fi stăruit în atac victoria ar fi fost de partea ei. Oastea moldoveană, mică la număr, și-a dovedit prezența pe cîmpul de luptă. În cîteva rînduri, sub comanda domnitorului însuși sau a hatmanului Neculce ea a salvat situații care, altfel, ar fi reprezentat un dezastru pentru ruși. Din vremea lui Ștefan cel Mare și a lui Ion Vodă Armeanul nu-și mai verificaseră moldovenii într-un asemenea chip virtuțile ostășești. Pacea se încheie la 12 iulie 1711 în condiții defavorabile armatelor aliate ruso-române. Moldovenii plătiră și de astă dată cu grele suferințe încercarea de a se elibera. Turcii au îngăduit tătarilor să jefuiască Moldova pînă la munți. În ziua de 16 iulie 1711, Cantemir își lua familia, lăsată în siguranță la Iași, și însoțit de cei care se angajaseră în acest război alături de el, împreună cu oștenii, luară calea exilului în Rusia, după convenția semnată de Petru cel Mare în ajunul războiului.

În Rusia, D. Cantemir a stat 12 ani, pînă la sfîrșitul vieții, care i-a venit la 21 august 1723. În acest timp, gîndul său a fost necontenit îndreptat către năzuința sfărîmată la Stănilești. N-a pierdut nici o ocazie în staruința sa pentru un nou război contra turcilor la capătul căruia își vedea poporul eliberat de otomani. Năzuința aceasta nu i s-a îndeplinit. A avut în acești ani multe necazuri, dar și unele satisfacții de mare valoare nu numai pentru el, ci și pentru poporul din mijlocul căruia a ieșit. Închis în sine, muncind după un program sever și-a valorificat cultura multilaterală dobîndită pînă la această dată în opere valoroase. Sprijinit de Petru cel Mare și de o serie de învățați cu care a făcut cunoștință în Rusia, reușește să ia contact cu cercurile științifice din Europa de mijloc. La 11 iulie 1714, Academia de științe din Berlin îl alege membru activ al ei. O listă de lucrări terminate și altele în proiect impresionează înaltul for științific. Pînă la această dată, D. Cantemir tipărise **Divanul** sau **Gilceava înțeleptului cu lumea** sau **Giudețul sufletului cu trupul** în limba greacă și română. Cartea punea problema raportului om-univers, suflet-corp rezolvînd-o pe o bază largă, din care nu lipsesc considerații umaniste. Este redactată în forma dialogurilor platoniciene. E o carte de morală, în care D. Cantemir nu-și fundamentează concluziile numai pe morala teologică, ci aduce în discuție și texte din filozofii stoici. Comparată cu **Dioptra** teologului Filip Solitarul cartea lui Cantemir prezintă asemănări, dar și destule deosebiri față de aceasta. În timp ce în **Dioptra** singura soluție „de salvare" în eternitate era asceza, în **Divanul**..., Înțeleptul în dialog cu Lumea, îi cere acesteia să-și ducă viața doar în marginile moralei teologice, fără a-i pretinde să renunțe la bunurile pămîntești.

Imaginea științei sacre ce nu se poate zugrăvi (Metafizica) și **Logica** ambele scrise în limba latină, sînt cărți alcătuite în scopuri didactice, pentru eventualii ucenici ai învățatului principe moldovean. Tezele fundamentale ale ambelor cărți sînt teologice. Lucian Blaga își mărturisește admirația pentru siguranța cu care Dimitrie Cantemir folosește unii termeni de metafizică în prima dintre ele (**Isvoade,** p. 148, 152).

Rod al zbuciumului vieții dusă la Constantinopol, al observării atente a intrigilor politice la Poartă pentru ridicări și coborîri de ranguri sociale, al conflictului cu Brîncoveanu, este scrierea **Istoria ieroglifică,** roman social sau istoric după unii, pamflet politic după alții. Sînt, în această carte, și multe pagini cu caracter de memorii, iar meditațiile „Inorogului" sînt de un lirism emoționant. Partea întîi a cărții este inundată de reflecții filozofice, personajul istoric din „cheie" este mistificat pînă la ruperea legăturilor cu realitatea. În schimb, în partea a doua, aceleași personaje încep să fie mai vii, fantezia scriitorului face loc unei acțiuni antrenante. Atmosfera se limpezește. Mesajul social al cărții se clarifică. Această scriere a lui Cantemir, așa de vie, așa de izbutită din punct de vedere al genului, a rămas însă necunoscută pînă la sfîrșitul veacului al XIX-lea. Ea n-a avut, astfel, nici o influență asupra dezvoltării literaturii noastre. Ea rămîne, doar o mărturie despre posibilitățile unui talentat scriitor a cărui operă și viață s-a desfășurat mai mult sub semnul nenorocului.

Descrirea Moldovei, alcătuită în limba latină între anii 1714-1716, pentru Academia de științe din Berlin, n-a văzut lumina tiparului decît în 1769 în traducere germană și în 1825 transpusă în limba română. Este o monografie interesantă prin concepția largă a autorului de a prezenta nu numai geografia fizică și economică a țării, ci și istoria ei : cu voievozii și instituțiile din trecut și prezent, cu obiceiurile locuitorilor țării, cu date despre organizarea bisericii, despre viața culturală din trecut, cu observații despre originea și particularitățile limbii locuitorilor.

Faima de orientalist, pentru care a fost chemat în rîndurile membrilor Academiei de științe din Berlin, i-au asigurat-o două cărți alcătuite la intervale deosebite : **Creșterea și descreșterea curții otomane** și **Sistema religiei mahomedane.** Prima, definitivată între anii 1714-1716, a fost alcătuită în limba latină și tradusă în limba engleză în 1734, în limba franceză în 1743, în limba germană în 1745 și în limba română în 1876. Materialul documentar de la care a plecat este variat. Pentru partea întîi (1300—1672) a folosit o istorie turcească a lui Effendi Saadi, apărută în anul 1696. Pentru partea a doua (1672—1711), la datele oficiale, a adăugat pe unele cunoscute de el în timpul șederii în Constantinopol. Cum e și normal, în această scriere se vorbește de multe ori și despre poporul român, cu care turcii au avut legături încă din veacul al XV-lea. Unele date despre români sînt eronate, întrucît au fost extrase numai după izvoarele turcești, fără rectificările cuvenite. Cu privire la concepția care a dominat scrierea, unii cercetători români — Lucian Blaga — socotesc că la baza ei este o idee filozofică după care evenimentele se nasc, se dezvoltă și apoi regresează pînă la dispariție. Alți cercetători — P. P. Panaitescu — observă că D. Cantemir vede în „creștere" și „descreștere" numai întinderea sau scăderea hotarelor. Cantemir nu explică aceste aspecte prin cauze interne. Spre exemplu „creșterea" imperiului otoman se explică prin puternica influență a religiei otomane asupra tuturor participanților la bătălii de la sultani și viziri pînă la ultimul ienicer. În ea se găsesc imbolduri pentru cuceriri și silirea popoarelor învinse să adopte mahomedanismul. Cît timp turcii au fost însuflețiți de preceptele Coranului ei au mers din victorie în victorie. Mai tîrziu, atît conducătorii cît și soldații nu mai trăiesc în credința amintită ci aleargă după prăzi și îmbogățire. Aceasta îi duce la decădere.

În 1722, Cantemir scrie **Sistema religiei mahomedane.** Redactată în limba latină, a fost tradusă și tipărită în limba rusă. I-a fost cerută de Petru cel Mare. Acesta voia să cunoască popoarele din Orientul mijlociu asupra cărora se îndrepta cu război în 1723. Cantemir descrie religia acestora, superstițiile, folclorul. În ea dezvăluie pericolul care-l așteaptă pe orice popor amenințat de turci. Orice cucerire pentru turci înseamnă și trecerea acelui popor la mahomedanism și prin aceasta la desnaționalizare. Cartea lui Cantemir este valoroasă, fiindcă în ea se găsesc uneori singurele însemnări despre viața musulmanilor de la începutul veacului al XVIII-lea.

Din aceeași perioadă datează și **Viața lui Constantin Cantemir** (1716-1717) alcătuită în latinește și tradusă în limba română la sfîrșitul veacului al XIX-lea. Este o pledoarie și în favoarea sa, dar și în aceea a tatălui său. Izolat în societatea rusească, D. Cantemir voia să atragă atenția nu numai asupra faptului că e fiu de domnitor și deci cu drepturi legitime la tronul Moldovei, dar că familia sa are o origine nobilă, ceea ce în Rusia vremii nu era de disprețuit. Pledoaria în favoarea tatălui său se referă la spulberarea oprobiului public aruncat asupra bătrînului Cantemir care omorîse pe Miron Costin.

La cererea aceleiași Academii din Berlin pentru care scrisese mai înainte alte lucrări, redactează în limba latină **Historia moldo-vlachica** (1717) rămasă în manuscris și amplificată, apoi, în **Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor** (1719-1722). O copie a Hronicului a ajuns în Biblioteca școlilor din Blaj și a fost cunoscută de reprezentanții Școlii Ardelene încă de la mijlocul veacului al XVIII-lea. **Hronicul** a fost tipărit pentru prima oară în 1835-1836 la Iași prin grija lui G. Săulescu. În intenția lui Dimitrie Cantemir a fost să scrie întreaga istorie a poporului român. Boala și ocupațiile din preajma războiului plănuit de Petru cel Mare în Orientul mijlociu l-au împiedicat să ducă mai departe de întemeierea statelor feudale românești această istorie pe care o „întorcea" pe românește pentru poporul din rîndurile căruia se ridicase. **Hronicul** este cartea care-i reprezintă cel mai bine concepția despre istorie. Toată dragostea de țară, toată pasiunea pentru cercetare științifică, toată acuitatea cîștigată în cursul îndelungatelor sale lecturi filozofice străbat această operă. Pentru prima oară, în **Hronic** s-a încercat sinteza istoriei tuturor românilor, trecînd peste granițele vremelnic statornicite. Istoriografia dinainte de Cantemir arătase legăturile dintre români și romani, discutase colonizarea Daciei și apoi trecuse la al doilea descălecat, adică la întemeierea țărilor feudale românești. Golul de timp dintre colonizare și al doilea descălecat rămînea neumplut. Cantemir, în **Hronicul** său, umple acest timp, susținînd continuitatea vieții romane în nordul Dunării, în paralelă cu aceea din sudul fluviului. În acest spirit, Negru-Vodă și Dragoș-Vodă sînt continuatorii unui șir de voievozi care au stăpînit teritoriile nord-dunărene. **Hronicul,** carte manuscrisă, n-a fost discutat de istoriografia timpului. Altfel, ea ar fi constituit răspunsul cel mai clar dat istoriografiei din vremea habsburgilor, care contesta continuitatea românilor în locurile unde se găseau. Cunoașterea acestei cărți ar fi rodit și în alt sens în Europa timpului. În acea vreme, cînd turcii, rușii, nemții își disputau pretenții de rotunjire a granițelor în defavoarea statelor mici din vecinătatea lor, **Hronicul** le-ar fi putut aminti că statele românești prin originea lor comună nu pot fi țări de compensație în conflictele dintre puterile mari. Ideile **Hronicului** au fost preluate însă de alte generații, — reprezentative, creatoare ale vieții noastre culturale, politice, sociale. Pentru aceasta, **Hronicul** este și rămîne o carte monumentală a culturii românești, iar prin ea Dimitrie Cantemir este o mare personalitate a culturii noastre.

Prin tot ce a gîndit, a acționat, a scris într-un timp limitat de o anumită ideologie și împrejurări ale vieții nepotrivite actului de cultură, Dimitrie Cantemir este o personalitate remarcabilă, un enciclopedist, un deschizător de drumuri variate în cultura românească. Împotrivindu-se tuturor vicisitudinilor timpului, el le-a învins, dovedindu-se o autentică energie românească.

I. D. LAUDAT